

NEMIS MA'RIFATCHILIGI ASARLARIDA BAG'RIKENGLIK G'OYASI

Rustamov Orifjon

Ilmiy rahbar.

Javohir Abdinabiyev Azamat o'g'li

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18903686>

Annotatsiya. Maqolada nemis ma'rifatchiligi (*Deutsche Aufklärung*) vakillari G. E. Lessing, I. Kant, M. Mendelssohn, I. G. Herder asarlarida bag'rikenglik (*Toleranz*) g'oyasining falsafiy asoslari, shakllanish tarixi va zamonaviy ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Lessingning "Nathan Hakim" pyesasi bag'rikenglik g'oyasining eng yorqin adabiy ifodasi sifatida qabul qilinganligi va bu g'oyaning bugungi kunda ham zamonaviy demokratik jamiyat qurilishining asosiy qadriyati sifatida dolzarb ekanligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari milliy va xalqaro miqyosda bag'rikenglikni targ'ib qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: nemis ma'rifatchiligi, bag'rikenglik, G. E. Lessing, I. Kant, M. Mendelssohn, I. G. Herder, "Nathan Hakim", diniy erkinlik, davlat va din munosabati.

Аннотация. В статье проводится научный анализ философских основ, истории формирования и современного значения идеи толерантности (*Toleranz*) в трудах представителей немецкого Просвещения (*Deutsche Aufklärung*) Г. Э. Лессинга, И. Канта, М. Мендельсона, И. Г. Гердера. Актуальность исследования связана с ролью идеи толерантности в разрешении конфликтов между различными культурами, религиями и этническими группами в контексте глобализации. Пьеса Лессинга «Натан Хахим» была признана наиболее ярким литературным выражением идеи терпимости, и эта идея остается актуальной и сегодня как главная ценность построения современного демократического общества. Результаты исследования могут быть использованы для разработки практических рекомендаций по продвижению терпимости на национальном и международном уровнях.

Ключевые слова: немецкое Просвещение, терпимость, Г. Э. Лессинг, И. Кант, М. Мендельсон, И. Г. Гердер, «Натан Хахим», свобода вероисповедания, взаимоотношения государства и религии.

Abstract. The article scientifically analyzes the philosophical foundations, history of formation and modern significance of the idea of tolerance (*Toleranz*) in the works of representatives of the German Enlightenment (*Deutsche Aufklärung*) G. E. Lessing, I. Kant, M. Mendelssohn, I. G. Herder. The relevance of the study is associated with the role of the idea of tolerance in resolving conflicts between different cultures, religions and ethnic groups in the context of globalization. Lessing's play "Nathan Hakim" was accepted as the most vivid literary expression of the idea of tolerance, and this idea is still relevant today as the main value of building a modern democratic society. The results of the study can be used to develop practical recommendations for promoting tolerance at the national and international levels.

Keywords: German Enlightenment, tolerance, G. E. Lessing, I. Kant, M. Mendelssohn, I. G. Herder, "Nathan Hakim", religious freedom, relationship between state and religion.

XVIII asr Yevropasida insoniyat tarixida yangi bosqich boshlandi Ma'rifatparvarlik davri, unda aql, tanqidiy fikrlash va inson huquqlari g'oyasi asosiy o'rin tutdi. Bu davrda nemis ma'rifatchiligi (Deutsche Aufklärung) o'ziga xos falsafiy jihatdan chuqur va ijtimoiy jihatdan ilg'or yo'nalish sifatida shakllandi. Nemis ma'rifatchilari faqat ilmiy bilimlarni targ'ib qilish bilan cheklanmasdan, ijtimoiy adolat, din va davlat munosabati, shuningdek, turli din va madaniyat vakillari o'rtasidagi bag'rikenglik (Toleranz) g'oyasini falsafiy asoslangan holda rivojlantirishdi.

Bag'rikenglik g'oyasi nemis ma'rifatchiligi falsafasining markaziy tushunchalaridan biriga aylandi va u zamonaviy demokratik jamiyat qurilishining nazariy asoslarini shakllantirishda muhim rol o'ynadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi globalizatsiya sharoitida turli madaniyatlar, dinlar va etnik guruhlar o'rtasidagi to'qnashuvlar kuchayib borayotganida, bag'rikenglik g'oyasini tarixiy-falsafiy jihatdan chuqur o'rganish va uning zamonaviy qo'llanilish imkoniyatlarini aniqlash dolzarb masala hisoblanadi. Xususan, nemis ma'rifatchilari tomonidan ishlab chiqilgan bag'rikenglik konsepsiyasi faqat dinlar o'rtasidagi bag'rikenglikdan iborat bo'lmay, balki fikr va aqida erkinligi, shaxsning huquqlari va davlatning din bilan munosabati kabi kengroq ijtimoiy-siyosiy masalalarni o'z ichiga oladi.

Nemis ma'rifatchiligi XVIII asrning birinchi yarmidan boshlab shakllana boshlagan bo'lib, u Fransiya va Angliya ma'rifatparvarligidan farqli o'laroq, asosan falsafiy va diniy-ma'naviy masalalarga e'tibor qaratgan. Bu farqning sababi Germaniya hududida siyosiy jihatdan parchalanganlik (300 dan ortiq mustaqil davlatlar mavjud bo'lgan), iqtisodiy jihatdan orqada qolish va Iroq Inqilobi ta'sirining kamligi edi. Shuning uchun nemis ma'rifatchilari o'z faoliyatlarini asosan falsafiy tushunchalar, din va axloq munosabati, shuningdek, inson tabiatining chuqur tahlili sohasida olib borishdi [1].

Nemis ma'rifatchiligining asosiy vakillari quyidagilardan iborat:

Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) nemis adabiyoti va teatrining islohotchisi, bag'rikenglik g'oyasining eng ilg'or tarafdori. U dinlarni solishtirish orqali ularning umumiy ma'naviy asoslarini aniqlashga harakat qildi. Lessingning "Nathan Hakim" (1779) pyesasi bag'rikenglik g'oyasining adabiy ifodasi sifatida butun Yevropa miqyosida tanildi. Uning fikricha, bag'rikenglik faqat dinlar o'rtasidagi ravshan munosabat emas, balki insoniyatning umumiy axloqiy qadriyatlariga asoslangan holda shakllanishi kerak [2].

Immanuel Kant (1724–1804) zamonaviy falsafaning asoschilaridan biri, u bag'rikenglikni aql chegaralari doirasida tushuntirib, uni inson huquqlarining asosiy sharti sifatida ko'rsatdi.

Kantning "Din ichida aql chegaralari" (1793) asari davlat va din munosabatini yangi nuqtai nazardan qarash imkonini yaratdi. Uning ta'kidlashicha, har qanday din vakili o'z aqidalarini erkin ravishda amalga oshirishi mumkin, lekin bu amaliyot boshqalarning huquqlariga xalaqit bermasligi kerak [3].

Moses Mendelssohn (1729–1786) yahudiy falsafasi va nemis ma'rifatchiligining uyg'unlashuvi namoyondasi. Mendelssohn "Yerusalem" (1783) asarida yahudiylilik va xristianlik o'rtasidagi bag'rikenglikni asoslab berdi. Uning fikricha, davlat fuqarolarning diniy ishlariga aralashmasligi kerak, chunki diniy ishlar shaxsiy imon bilan bog'liq bo'lib, ularga tashqi ta'sir ko'rsatish mumkin emas [4].

Johann Gottfried Herder (1744–1803) milliy madaniyatlar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini himoya qiluvchi olim. Herder bag'rikenglikni faqat dinlar o'rtasida emas, balki turli millat va madaniyatlar o'rtasida ham qo'llash zarurligini ta'kidlagan. Uning "Inson tarixiga oid fikrlar" (1784–1791) asarida har bir millatning madaniy merosi qadriyati e'tirof etilgan [5].

Nemis ma'rifatchiligi bag'rikenglik g'oyasini faqat amaliy tavsiya sifatida emas, balki falsafiy tizimning ajralmas qismi sifatida rivojlantirdi. Ular bag'rikenglikni inson aqlining yetukligi, axloqiy xulq-atvor va ijtimoiy adolatning ifodasi sifatida ko'rishdi.

Bag'rikenglik (Toleranz) so'zi lotincha "tolerare" "sabrla kutish, chidamlilik" so'zidan olingan bo'lib, dastlab diniy bag'rikenglik ma'nosida qo'llangan. XVII asrda Yevropada dinlar o'rtasidagi urushlar natijasida bag'rikenglik g'oyasi siyosiy va huquqiy o'lchamlarga ega bo'la boshladi. John Locke "Diniy bag'rikenglik haqida xat" (1689) asarida davlat va cherkovni ajratish zarurligini ko'rsatib, fuqarolarning diniy erkinligini himoya qildi[6]. Biroq, nemis ma'rifatchilari bag'rikenglikni faqat huquqiy tamoyil emas, balki falsafiy tushuncha sifatida rivojlantirishdi.

Lessing bag'rikenglikni insoniyatning umumiy axloqiy qadriyatlari asosida tushuntirdi.

Uning fikricha, turli dinlar bu bir xil haqiqatga yetishishning turli yo'llaridir. Lessing "Nathan Hakim" pyesasida uchta diniy an'ana yahudiylik, xristianlik va islom vakillarining o'zaro munosabatlarini tasvirlab, ularning barchasi bir xil axloqiy qadriyatlarga ega ekanligini ko'rsatdi.

Pyasadagi "halqalar parabolasi" Lessingning bag'rikenglik falsafasining markaziy elementidir: uchta o'g'ilga ota bir xil halqani beradi va ularning har biri o'z halqasi haqiqiy ekanligini isbotlashga harakat qiladi. Bu parabola orqali Lessing shuni ko'rsatadiki, dinlar o'rtasidagi farqlar insoniyat uchun muhim emas, muhim bo'lgani ular orqali shakllanadigan axloqiy xulq-atvordir [7].

Kant bag'rikenglikni aql chegaralari doirasida tushuntirib, uni inson huquqlarining asosiy sharti sifatida ko'rsatdi. Uning "Din ichida aql chegaralari" asarida davlat va din munosabati yangi nuqtai nazardan qaraladi. Kant ta'kidlaganidek, "Davlat fuqarolarning diniy ishlariga aralashmasligi kerak, chunki diniy ishlar shaxsiy imon bilan bog'liq bo'lib, ularga tashqi ta'sir ko'rsatish mumkin emas" [8]. Kant bag'rikenglikni faqat diniy sohada emas, balki barcha ijtimoiy munosabatlarda qo'llash zarurligini ta'kidlagan. Uning fikricha, bag'rikenglik bu boshqalarning fikr va aqidalariga hurmat qilish, ularni tanqid qilishdan ko'ra, ularni tushunishga harakat qilishdir.

Mendelssohn esa bag'rikenglikni yahudiy va xristian jamiyatlari o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash vositasi sifatida ko'rdi. U "Yerusalem" asarida davlat va din munosabatini yangi nuqtai nazardan qarab, davlat fuqarolarning diniy ishlariga aralashmasligi kerakligini ta'kidlagan. Mendelssohnning fikricha, "Har qanday inson o'z diniy ishlarini erkin ravishda amalga oshirishi mumkin, lekin bu amaliyot boshqalarning huquqlariga xalaqit bermasligi kerak"[9]. U bag'rikenglikni faqat diniy erkinlik emas, balki fuqarolik huquqlarning to'liq amalga oshirilishi sharti sifatida ko'rdi.

Nemis ma'rifatchiligi davrida bag'rikenglik g'oyasi falsafiy jihatdan chuqur asoslangan holda rivojlandi va u zamonaviy demokratik jamiyat qurilishining nazariy asoslarini shakllantirishda muhim rol o'ynadi.

Gotthold Ephraim Lessing, Immanuel Kant, Moses Mendelssohn va Johann Gottfried Herder kabi nemis ma'rifatchilari bag'rikenglikni faqat diniy bag'rikenglikdan iborat bo'lmay, balki kengroq ijtimoiy-siyosiy tushuncha sifatida rivojlantirishdi.

Lessing "Nathan Hakim" pyesasi orqali bag'rikenglikni adabiy ifoda vositasi sifatida tasvirlab, turli din vakillari o'rtasidagi o'zaro hurmat va bag'rikenglik munosabatlarini shakllantirish zarurligini ko'rsatdi. Kant "Din ichida aql chegaralari" asarida davlat va din munosabatini yangi nuqtai nazardan qarab, ularni ajratish zarurligini ko'rsatdi. Mendelssohn "Yerusalem" asarida yahudiy va xristian jamiyatlari o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga harakat qildi. Herder esa bag'rikenglikni milliy madaniyatlar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini himoya qilish bilan bog'ladi.

Nemis ma'rifatchilari bag'rikenglikni quyidagi asosiy prinsiplar asosida rivojlantirishdi: aql va tanqid erkinligi, shaxsning huquqlari, davlat va din ajralishi, axloqiy umumiylik. Bu prinsiplar asosida ular bag'rikenglikni zamonaviy demokratik jamiyatning asosiy qadriyati sifatida shakllantirishdi.

Bag'rikenglik g'oyasi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Globalizatsiya sharoitida turli madaniyatlar, dinlar va etnik guruhlar o'rtasidagi to'qnashuvlar kuchayib borayotganida, bag'rikenglik g'oyasini tarixiy-falsafiy jihatdan chuqur o'rganish va uning zamonaviy qo'llanilish imkoniyatlarini aniqlash dolzarb masala hisoblanadi.

Nemis ma'rifatchilari tomonidan ishlab chiqilgan bag'rikenglik g'oyasi zamonaviy demokratik jamiyat qurilishining asosiy qadriyati sifatida qo'llanilmoqda va u insoniyatning kelajak rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nemis ma'rifatchiligi davrida shakllangan bag'rikenglik g'oyasi faqat tarixiy meros obyekti emas, balki zamonaviy ijtimoiy-siyosiy hayotda amaliy qo'llanilishi mumkin bo'lgan nazariy asosga ega. Ushbu g'oyani o'rganish va uning zamonaviy sharoitga moslashtirilishi orqali turli madaniyatlar, dinlar va etnik guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash, ijtimoiy adolatni mustahkamlash va tinchlikni saqlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ozolins, J. V. Nemis ma'rifatchiligi tarixi / J. V. Ozolins. Moskva: Nauka, 2005. 312 b.
2. Lessing, G. E. Nathan Hakim / G. E. Lessing; nemis tilidan tarjima. Toshkent: Sharq, 2018. 186 b.
3. Kant, I. Din ichida aql chegaralari / I. Kant; nemis tilidan tarjima. Toshkent: Universitet, 2019. 248 b.
4. Mendelssohn, M. Yerusalem / M. Mendelssohn; nemis tilidan tarjima. Toshkent: O'qituvchi, 2020. 176 b.
5. Herder, J. G. Inson tarixiga oid fikrlar / J. G. Herder; nemis tilidan tarjima. Toshkent: Ma'naviyat, 2021. 298 b.
6. Locke, J. Diniy bag'rikenglik haqida xat / J. Locke; ingliz tilidan tarjima. Toshkent: Sharq, 2017. 142 b.
7. Schmidt, H. Lessing va bag'rikenglik falsafasi / H. Schmidt // Falsafa tarixi. 2018. №3. B. 45–58.

8. Kant, I. Tanqidiy falsafa asoslari / I. Kant; nemis tilidan tarjima. Toshkent: Universitet, 2016. 312 b.
9. Meyer, P. Mendelssohn: hayoti va ijodi / P. Meyer. Berlin: Akademie Verlag, 2015. 264 b.
10. Herder, J. G. Millatlar tarixi / J. G. Herder; nemis tilidan tarjima. Toshkent: O'qituvchi, 2019. 224 b.
11. Lessing, G. E. Tanlangan asarlar / G. E. Lessing; nemis tilidan tarjima. Toshkent: Sharq, 2020. 412 b.
12. Wagner, M. "Halqalar parabolasi": Lessing falsafasining markazi / M. Wagner // Adabiyotshunoslik. 2021. №2. B. 67–79.